

„Népmese” és mondahagyomány

A János vitéz lehetséges mondai forrásai

MAGYAR Zoltán

HUN-REN BTK Néprajztudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0000-0002-2680-5558

Folktale and legend tradition. Possible legend sources of *John the Valiant*

Abstract | PETŐFI's work *John the Valiant* has received a large number of interpretations. Some of them are folkloristic, due to the fact that the author consciously incorporated various folklore motifs into his narrative poem, as indicated by the poem's subtitle (*folktale*). However, while previous studies mainly highlighted the folk tale and popular poetry aspects of the poem, the authors paid almost no attention to the large number of legend motifs in the work, or their folk poetry analogies.

This paper analyses the aspects of legend found in *John the Valiant* in light of historical sources and intensive legend collections over the last two or three decades. The author of the study seeks to show that the legend motifs in *John the Valiant* (the hero's unknown origin; defeating the forest robbers; dog-headed Tatars; the star falling from the sky as a sign of death; Darius' treasure; bag of gold; girl-kidnapping Turks and rescuing the abducted girl; splitting in two the enemy warrior with a single blow; field of blood; mountain rising from corpses; hero with supernatural strength; stone-eating giants; giant who helps people; graveyard ghosts; dragon slaying in an inventive way; Fairyland; golden hair of blonde fairy girls, etc.) are deeply embedded in the Hungarian epic tradition. Furthermore, the legend motifs' geographic dispersion is analysed, and whether the poet knew the legends or at least could have known them.

This paper also indicates that, while active folk poetry of the mid-19th century was a clear source for PETŐFI's poem, a reverse process can also be observed after the publication of the work (1845), in which some parts of it were folklorised and returned to the peasant oral tradition.

Keywords | PETŐFI Sándor, *John the Valiant*, legend, motif, folk poetry, adaptation

Tanulmányom Petőfi Sándor *János vitéz* című művének recepciótörténetéhez és értelmezési kísérleteihez kíván az eddigi gazdag szakirodalomhoz képest is új szemponttal és adalékokkal szolgálni. Habár a többnyire népmesei eredetet feltételező irodalomtörténeti és folklorisztikai közelítések is elismerik/feltételezik, hogy az 1844 végén íródott és 1845 tavaszán publikált elbeszélő költemény¹ témáját a költő több forrásból merítette, azok részletes kifejtése többnyire elmaradt, és különösen kevés szó esett ez idáig mindazokról a folklórmotívumokról, amelyek a költemény értelmezési keretébe a magyar mondahagyományt is hangsúlyos módon vonják be. A továbbiakban a *János vitéz* ama „folklorisztikus” szövegrészeit kívánjuk megvilágítani és vizsgálat tárgyává tenni, melyek esetében nem állja meg a helyét a kizárólagos népmesei olvasat, illetve melyek fölött valamiképpen átsiklottak a korábbi kutatói elemzések.

Mint az a művei alapján nyomon követhető, Petőfi „költészeti forradalma”² 1844–1845-ben a népiesség jegyében zajlott le, népdalain, bordalain, népies helyzetdalain kívül ekkor jelent meg az addigi eposzi tradíció elé görbe tükröt állító *A helység kalapácsa*, valamint az alcímében „népmese”-ként definiált *János vitéz* is. Petőfi folklór iránti érdeklődését, a néphagyománnyal kapcsolatos gazdag ismeretanyagát jelzi számos egyéb, későbbi verse is,³ továbbá a szintén ekkortájt (1845 nyarán) íródott *Uti jegyzetek*,⁴ melyekben – valamint felvidéki körútja kapcsán – több helyi mondát is közreadott.⁵ Mint az a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában 1913–1914 telén megtalált iratcsomóból kitűnik, a költő a népköltészeti hagyományok tudatos gyűjtője is volt, ugyanis az általa már az *Uti jegyzetek*ben is – Berzéte kapcsán – meleg hangon említett Erdélyi János biztatására, a készülő *Népdalok és mondák*⁶ számára népdalokat jegyzett fel szöveghű formában.⁷ Arra tehát, hogy a *János vitéz* forrásanyaga az eddig sejtettnél is mélyrehatóbb és összetettebb lehet, már e közvetett adatok is utalnak.

- 1 PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1844. szeptember–1845. július): Kritikai kiadás*, szerk. KISS József, KERÉNYI Ferenc, MARTINKÓ András, RATZKY Rita és SZABÓ G. Zoltán, Petőfi Sándor összes művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1997), 227. sz., 40–91 (a továbbiakban PSÖM 3); PETŐFI Sándor, *Költeményei 1 (1842–1845)*, szerk. VARJAS Béla, Petőfi Sándor összes művei 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 181–222.
- 2 PÁNDI Pál, „Petőfi Sándor (1823–1849)”, in *A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig*, szerk. PÁNDI Pál, *A magyar irodalom története 3*, 735–798 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1965), 740–750.
- 3 BERZE NAGY János, „Petőfi költészetének folklóre-párhuzamai”, *Ethnographia* 36 (1925): 39–47.
- 4 PETŐFI Sándor, *Vegyes művei: Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*, szerk. V. NYILASSY Vilma és KISS József, Petőfi Sándor összes művei 5 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1956), 17–35 (a továbbiakban: PÖM 5). Népszerűsítő kiadásban: PETŐFI Sándor, *Útirajzok*, szerk., tan. STEINERT Ágota (Budapest, Helikon Kiadó, 1987), 7–23.
- 5 Az 1845. évi felső-magyarországi utazás kapcsán feljegyzett mondákról bővebben: MAGYAR Zoltán, „A költő és a »népregék«: Petőfi által feljegyzett mondák az *Életképek*ben és a *Pesti Divatlapban*”, *Ethno-Lore* 39 (2022): 92–109.
- 6 ERDÉLYI János, szerk., *Népdalok és mondák*, 3 köt., Magyar népköltési gyűjtemény (Pest: Beimel József–Magyar Mihály, 1846–1848).
- 7 SEBESTYÉN Gyula, „Petőfi népdalgyűjtése”, *Ethnographia* 25 (1914): 193–207. Utal rá: BERZE NAGY, „Petőfi költészetének...”, 47.

Hogy mik lehettek ténylegesen Petőfi forrásai a *János vitéz* megírásakor, arra korabeli bírálatában először Henszlmann Imre utalt.⁸ A műben szereplő folklórmotívumokat behatóbban vizsgáló Elek Oszkár szerint a költeményben „három mozzanat jelentős: a meseelemek, a nem mesei tényezők s a rajz, a festés egyéni varázsa”.⁹ Ez utóbbi szempont tekintetében konszenzus mutatkozik a 19–20. századi elemzők között, hiszen nyilvánvaló, hogy Petőfi a konkrét mintákat, beleértve a folklóralkotásokat is, költői nyersanyagként kezelte, és saját invenciói szerint alakította írás közben. A folklórból merített lehetséges forrásanyag¹⁰ részletekbe menően, lokalizált módon már csak azért is azonosíthatatlan, mert élete folyamán (1828-tól) ritkán lakott huzamosabb ideig ugyanazon a helyen, és másodlagos közösségei (iskolai diáktársai, a vándorszínész-társulatok tagjai, katonatársai, írói és baráti köre) az ország különböző tájairól származtak,¹¹ és lehetséges köznépi, paraszti adatközlői is Pozsonytól az Érmellékig, Vas megyétől a Szepességig az akkori Magyar Királyság legkülönbözőbb részein éltek. Sőt, itt említendők még hazalátogatásai is, hiszen szülei a Kiskunfélegyházáról történt távozást követően a Duna-Tisza köze számos településén laktak, és béreltek fogadót, mészárszéket.

A *János vitéz* recepciótörténetében legutóbb Bognár Péter tekintette át a mű lehetséges forrásait, a népmesék és műköltői alkotások és az általa „valós történetek”-ként említett (ám közelebbről nem definiált) forrásanyag mellett kihangsúlyozva a ponyvanyomtatványok és a közköltészet szerepét is,¹² mint azt további kutatási feladatként a Dömötör–Kerényi szerzőpáros felvázolta:

Adott a lehetőség, hogy Petőfinek az említett másodlagos közösségek műveltségi hagyományából merített élményei révén (a ponyvanyomtatványok feltárása után például könyvtárának újraolvasásával, olvasmányainak alaposabb megismerésével, vándorszínészi repertoárjának szövegrekonstrukciójával) a János vitéz szellemi hátszágát, forrásvidékét a filológiai és tipológiai kutatások együttes folytatásával mindjobban feltárjuk.¹³

Petőfi elbeszélő költeményének műköltői mintái között (mely epikus alkotás rokonítható néhány más, versbe foglalt mesefeldolgozással is),¹⁴ a Petőfi-filológia elsősorban az obsztoritörténetek körében kereste azokat a műveket, melyek vélhetőleg inspirációként

8 HENSZLMANN Imre, „A népmese Magyarországon”, *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847, II. félév, 6. sz., 81–87; 7. sz., 100–106; 8. sz., 117–122; 9. sz., 133–141; 10. sz., 152–156; 11. sz., 164–172; 12. sz., 181–188; 13. sz., 200–207; 14. sz., 213–220; 15. sz., 228–236; 21. sz., 321–324; 22. sz., 346–349; 23. sz., 361–366; 24. sz., 379–380.

9 ELEK Oszkár, „Petőfi Sándor *János vitéze* és a népmesék”, *Ethnographia* 27 (1916): 168–190, 190.

10 PSÖM 3, 309–311 (Kerényi Ferenc és Martinkó András jegyzetei).

11 DÖMÖTÖR Ákos és KERÉNYI Ferenc, „A *János vitéz* egyetemes mesemotívumairól”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 375–379, 375.

12 BOGNÁR Péter, „A *János vitéz* közköltészeti forrásai: a hazugságversek”, in *Doromb: Közköltészeti tanulmányok* 2, szerk. Csörsz Rumen István, 231–240 (Budapest: Reciti, 2013), 231.

13 DÖMÖTÖR és KERÉNYI, „A *János vitéz*...”, 379.

14 Arany János: *Rózsa és Ibolya*; Tompa Mihály: *A jávorfa*; Gyulai Pál: *A gonosz mostoha*. Vö. ELEK, „Petőfi Sándor...”, 171–172. Bővebben minderről: GULYÁS Judit, „Mert ha írunk népdalt, mért ne népmesét?” *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*, Néprajzi tanulmányok (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 203–300.

szolgáltak a *János vitéz* megírásakor. Gvadányi József *Rontó Pál* (1793), Garay János *Az obsitos* (1843), Vörösmarty Mihály *A katona VI.* (1844) című művében lelhetők fel ilyen – végső soron a közköltészeti hagyományokra visszamenő – szövegrészek,¹⁵ de e körbe sorolhatók a Münchhausen-történetek is,¹⁶ továbbá két Vörösmarty-mű: a *Tündérvölgy* (1826) és a *Csongor és Tünde* (1831).¹⁷

A már említett Henszlmann Imre *A népmese Magyarországon* című tanulmányában a nyomtatásban akkor (1847) hozzáférhető magyar és nemzetközi meseanyag ismeretében számos motívumazonosságot mutatott ki a *János vitéz* egyes szövegrészeivel.¹⁸ E mesei motívumokat évtizedekkel később, a 19. század végén Kalmár Elek,¹⁹ majd a 20. század elején Elek Oszkár és Berze Nagy János vizsgálta folklórkutatói szemmel, őkhat olyan, a magyar népmeseanyagban elterjedt mesetípust azonosítva (ATU 301/MNK 301B. *Fehérlófia*; MNK 400*. *Árgirus*; ATU 400/MNK 401. *Üldözött szarvasűnő*; ATU/MNK 407. *Virággá változó lány*; ATU 407/MNK 407B. *Ördögszerető*; ATU/MNK 650A. *Erős János*),²⁰ melyek egyes részeit, epizódjukat tekintve egybevetethők voltak a *János vitéz* vonatkozó helyeivel.²¹ Elek a Petőfi művével összefüggésbe hozott folklórelemeket igyekezett nemzetközi környezetbe ágyazni,²² akárcsak a 20. század végén Dömötör Ákos már a nemzetközi narratív folklór motívumindexének²³ az ismeretében,²⁴ ám sok tekintetben improduktív módon, ugyanis földrajzilag túlzottan is kiterjesztő, tematikailag pedig túlságosan is általános jelleggel.²⁵

Már Berze Nagy János is utalt arra, hogy Petőfi az általa ismert népmeséknek néha csak egy-egy apró elemét vette át,

15 BOGNÁR, „A *János vitéz*...”, 236–237.

16 Gottfried August Bürger művét magyarul is kiadták 1805-ban: [Gottfried August BÜRGER], *Báró de Manx, Lengyel ország conf. Generalisanak a tengeren és szárazon tett tsudalkozásra méltó történetei* (Pozsony–Pest: Landerer, 1805).

17 GULYÁS, „*Mert ha írunk népdalt...*”, 78–79.

18 HENSZLMANN, „A népmese...”, 365–379.

19 KALMÁR ELEK, „Petőfi [!] *János vitéz*ének népies elemei”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 17 (1893): 643–651, 714–721.

20 ATU: Hans-Jörg UTHER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, 3 köt., *Folklore Fellows Communications* 284–286 (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2004). MNK: Kovács Ágnes és mások, szerk., *Magyar népmesekatalógus 1–10/I* (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport [Intézet], 1983–2001).

21 ELEK, „Petőfi Sándor...”, 173–177; BERZE NAGY, „Petőfi költészetének...”, 22–32, 38–39.

22 ELEK, „Petőfi Sándor...”, 177–186.

23 Stith THOMPSON, *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends*, 6 köt., 2., jav. kiad. (Copenhagen–Bloomington: Rosenkilde and Bagger, 1955–1958). (A továbbiakban: Mot.)

24 DÖMÖTÖR és KERÉNYI, „A *János vitéz*...”, 377.

25 A felsorolt motívumok kapcsán ugyanis többnyire Thompson művéből sem derül ki, hogy milyen műfajhoz köthető a nemzetközi feltűnése (vö. Mot. D1224. *Magic pipe*; Mot. F611.3.2. *Hero's precovious strenght*), vagy éppen egész témakört fednek le (pl. Mot. P475. *Robbers*; Mot. F213. *Fairyland on island*). E Dömötör-féle – még bővíthető – motívumlista azonban annyiban előrevivő is, hogy tovább tágitja a *János vitéz* folklorisztikai horizontját, nyilvánvalóvá téve, hogy az adott Petőfi-motívumok folklóralkítások alkotóelemeiként is léteztek.

de legfőképpen *indítékait és indítéksorozatait* [...] melyek neki a mű szerkezeti felépítésénél szempontul szolgáltak. [...] Szerkesztő eljárásban azonban [fűzi hozzá Berze Nagy] a mesei indítékok egymásutánja őt annyira nem kötötte, az indítékokkal oly szabadon bánt, hogy az egyes indítékoknak nemcsak saját típusaikon belül való kötelékeit szaggatta széjjel, hanem a mintául szolgáló mesék felbontott indítékait is tetszése szerint mintegy összekeverte.²⁶

Ezért is vezettek felemás eredményre azok a folklorisztikai kísérletek,²⁷ melyek az orosz Vlagyimir Jakovlevics Propp tündérmesékre kidolgozott morfológiai módszerét kívánták alkalmazni a *János vitéz*re. Mint azt a Dömötör–Kerényi szerzőpáros megállapítja, a „Propp–Meletyinszkij-módszer” adaptálása azért sem szerencsés Petőfi elbeszélő költeményére, mert e mű esetében „nem cselekménytípusok stabil kombinációs sorairól van szó”, hanem a motívumok szabad kezeléséről és szerzői variálásáról.²⁸ De erre már maga Propp is utalt a művében, amikor jelezte, hogy a funkciók sorrendjére vonatkozó morfológiai rendszer nem alkalmazható az irodalmi mesékre.²⁹

Az eddigi kutatások által kimutatott motívumegyezések mindenesetre nyilvánvalóvá teszik, hogy Petőfi hallott, ismert népmeséket, és hogy azokat felhasználta a *János vitéz* megírásakor.³⁰ Hogy pontosan melyek lehettek ezek a mesék, és azokat a korabeli Magyarország mely részein hallhatta, máig sem tudható, és vajmi kevés esély van erre vonatkozó adatok előkerülésére. Annyi bizonyos, hogy a 19. század első felében még a legtöbb közösségi alkalom egyben mesemondási alkalom is volt,³¹ és ezekben az évtizedekben a közkultúra és az úgynevezett magas kultúra (elit kultúra) még nem vált el olyan élesen egymástól, mint a 19. század második felétől kezdődően, sőt, akkor még a legtöbb mesei alműfaj, így a tündérmese is elsősorban a felnőttek szórakoztatására szolgált. A *János vitéz* kapcsán nem sokkal annak megjelenését követően az általa szerkesztett *Pesti Divatlap*ban Vahot Imre is gyerekkori emlékeit felelevenítve írta, hogy „midőn a köznépből származott cselédség ajkairól oly sóvárogva lestük el s oly mondhatatlan gyönyörrel hallgatók a tündéries, kalandoros, csodás népmesék bűvös titkait”.³²

26 BERZE NAGY, „Petőfi költészetének...”, 38.

27 GULYÁS Judit, „A *János vitéz* morfológiai elemzése”, *Ethno-Lore* 22 (2005): 257–302.

28 DÖMÖTÖR és KERÉNYI, „A *János vitéz*...”, 376, 13. lábjegyzet.

29 Vlagyimir Jakovlevics PROPP, *A mese morfológiája*, ford. SOPRONI András, 2., jav. kiad., Osiris könyvtár (Budapest: Osiris Kiadó–Századvég, 1995), 38.

30 Martinkó András ezzel kapcsolatos szkeptikus véleményét (lásd MARTINKÓ András, „Feleltre váró kérdések a *János vitéz* körül”, in MARTINKÓ András, *Költő, mű és környezet: Kérdőjelek a Petőfi-irodalomban*, Irodalomtörténeti füzetek 82, 64–106 [Budapest: Akadémiai Kiadó, 1973], 92–96.) Petőfi *A nagyapa* című elbeszélését is idézve legutóbb Gulyás Judit cáfolta: GULYÁS, „Mert ha írunk népdalt...”, 62–63; BOGNÁR, „A *János vitéz*...”, 237. Az elbeszélés: PETŐFI Sándor, *Szépprózái és drámai művei*, szerk. VARJAS Béla, Petőfi Sándor összes művei 4, 95–115 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 99.

31 DOMOKOS Mariann, „Mesemondók és mesegyűjtők a 19. században: Marosi Gergely és mesélői”, in *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklorról*, szerk. GULYÁS Judit, *Artes populares* 23, 242–278 (Budapest: ELTE Folklore Tanszék, 2008).

32 VAHOT Imre, [Előbeszéd], *Pesti Divatlap* 2 (1845): 1:284; VAHOT Imre, „Előbeszéd”, in PETŐFI Sándor, *János vitéz: Népmese*, I–IV (Pest: Vahot Imre, 1845), I. Közli még: ENDRÓDI Sándor, szerk., *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849* (Budapest: Petőfi Társaság, 1911), 58.

E Vahot által is részletezett népmesei, szájhagyományban élő forrásanyagot vitatva Martinkó András a közköltészet és a korabeli ponyvanyomtatványok hatására, ismeretére vezette vissza a *János vitéz* egyes szövegrészeit, különösen annak hazugságmotívumait.³³ E felvetés nyomán Bognár Péter immár konkrét példákkal szolgált a 17–18. századi úgynevezett „hazugságversek” motívumpárhuzamaira,³⁴ kimutatva, hogy az olykor nem csupán hasonló, hanem megegyező szövegrészek a 17. század óta már bizonyíthatóan a magyar nyelvű közköltészet elterjedt képzetei közé tartoztak,³⁵ és már legalább a 18. század óta közkézen forogtak.³⁶ Levonva ebből azt a következtetést, hogy habár Petőfi ismerte kortársai (Vörösmarty, Garay) vonatkozó műveit, rá a *János vitéz* megformálásakor „a tárgyalt motívumok közköltészeti beágyazottsága” miatt e régebbi forrásanyag hathatott.³⁷ Már Berze Nagy János is felvetette a korabeli ponyvák lehetséges szerepét, s habár e kisnyomtatványok már fiatalkorában sem tartoztak a költő elsőrendű olvasmányai közé, elbeszélő költeményének háttérében esetenként szintén számitásba veendő.³⁸

Mások a *János vitéz* nyelvzete kapcsán figyeltek fel arra, hogy annak sajátosan népi kifejezései, indulatszavai nem pusztán népies stílusjegyek, hanem a korabeli közbeszéd és folklór adaptációi.³⁹ Jelen elemzés szempontjából azonban főként azok a narratív motívumok érdemelnek fokozott figyelmet, melyek fölött mind ez idáig átsiklott a kutatók figyelme, vagy rosszabb esetben egybemosták a mű népmesei alaprétével. Igaz, már a *János vitéz* első értő elemzője is hangsúlyozta, hogy három fontos epizód (rablótanya; a fazekas szekerének sárból történő kirántása; temetői jelenet) nem vonható be a mesei szempontú értelmezés körébe,⁴⁰ ez a megjegyzése azonban javarészt visszhangtalan maradt. Habár tanulmányában Elek Oszkár is a költemény népmese-vonatkozásait vizsgálta, ő maga is szükségét érezte megjegyezni, hogy Petőfi művébe „beleszövődnek a nagy történelmi emlékek, a tatár–török vonatkozások”. S mint írja: „Petőfi ezúttal népmeséinknek történelmi háttérükben nagyon is specifikus *nemzeti elemei* után indult”.⁴¹ Ezek az elemek azok, melyeket mások „valós történetek”-ként definiáltak,⁴² s mely történetek egy további, széleskörűen elterjedt epikus műfaj körébe sorolhatók. A továbbiakban a *János vitéz*nek e mondai vonatkozásairól esik szó.

Az 1840-es évek az az időszak, amikor a Grimm testvérek *Deutsche Sagen* című művének ismeretében a nemzeti témák reformkori előtérbe kerülésével és a romantikus

33 MARTINKÓ, „Feleletre váró...”, 92–93.

34 BOGNÁR, „A *János vitéz*...”, 237–240.

35 Uo., 237.

36 A Régi Magyar Költők Tára sorozat vonatkozó köteteinek 17. századi forrásaira utal: BOGNÁR, „A *János vitéz*...”, 238–239.

37 Uo., 240.

38 POGÁNY Péter, *A magyar ponyva tüköre* (Budapest: Magyar Helikon, 1978), 70, 106, 273.

39 SZARVAS Gábor, „Petőfi »János vitézének« nyelve”, *Magyar Nyelvőr* 1 (1872): 20–26.

40 HENSZLMANN, „A népmese...”, 365–379; HENSZLMANN Imre, „A népmese Magyarországon”, in *Folklorisztikai tudománytörténet: Szöveggyűjtemény I (1840–1990)*, szerk. DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre és VOIGT Vilmos, 318–320 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1978).

41 ELEK, „Petőfi Sándor...”, 188.

42 BOGNÁR, „A *János vitéz*...”, 231.

ízlésvilág hatására a mese és a népdal mellett a monda is „kanonizálódott” az irodalom és a még csak kialakulóban lévő honi folklorisztika műfaji regiszterében. A korabeli utazási irodalomnak⁴³ akkor már többnyire nélkülözhetetlen része volt az említett helyszínekkel, az épített történelmi emlékekkel⁴⁴ kapcsolatos „néprege”.⁴⁵ Mednyánszky Alajos eredetileg németül kiadott⁴⁶ mondagyűjteménye az 1830-as években már magyarul is olvasható volt,⁴⁷ s a Petőfiék előtti irodalmi generáció műveiben is gyakori-vá vált a történelmi tematika (Vörösmarty Mihály, Kisfaludy Sándor, Kisfaludy Károly stb.). 1840-ben Pulszky Ferenc az először az *Athenaeumban* közzétett cikkében már a mondagyűjtések fontosságára hívta fel a figyelmet,⁴⁸ és folklórtörténeti szempontból is jelentős volt a többnyire felföldi epikus hagyományokat versben megőrkítő Tompa-kötet, a *Népregék, népmondák* megjelenése.⁴⁹ Továbbá a *János vitéz* elkészültének évét mindössze tíz esztendő választja el attól, hogy Ipolyi Arnold *Magyar mythologia* című, monografikus igényű műve nyomtatásban is megjelenjen.⁵⁰

Nem alaptalan tehát az a feltételezés, hogy a magyar mondahagyománnyal kapcsolatos ismereteit Petőfi a *János vitéz* megírása közben sem feledte, és huszonnégy éves korára, országlátott emberként már volt olyan vonatkozó ismeretanyag birtokában, hogy abból a mesemotívumokhoz hasonlóan készülő elbeszélő költeményébe számos mondatémát is adaptálni legyen képes. A felhasznált meseelemek forrásaihoz hasonlóan ismeretlen e mondai motívumok eredete: nem tudható, hogy az adott hagyományt hol, kitől, mikor hallotta (esetleg olvasta). Amit biztosan rögzíteni lehet, az a tény, hogy a költő jól és mélyrehatóan ismerte a művében felhasznált hagyományokat, többségét már talán

-
- 43 MEDNYÁNSZKY ALOJOS [Alajos], *Malerische Reise auf dem Waagflusse* (Pest: Druck. Strauss, 1826); MEDNYÁNSZKY ALOJOS [Alajos], *Malerische Reise auf dem Waagflusse in Ungarn* (Pest: Hartleben-Druck. Srauss-Sommer, 1844); GEGŐ ELEK, *A' moldvai magyar telepekről* (Buda: Magyar Tudományos Akadémia, 1838); JÁNOSFALVI SÁNDOR ISTVÁN, *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett* [1838–1858], szerk. BENCZÉDI PÁL, 2 köt., Erdélyi ritkaságok 7–8 (Kolozsvár: Minerva, 1942); JOHN PAGET, *Hungary and Transylvania*, 2 köt. (London: Murray, 1839); JOHN PAGET, *Ungarn und Siebenbürgen*, 2 köt. (Leipzig: Lorck, 1842); AUGUSTE DE GERANDO, *La Transylvanie et ses habitants*, 2 köt. (Paris, 1845); AUGUSTE DE GERANDO, *Erdély és az erdélyiek*, ford. GAJDA PÉTER (Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 2018); PETŐFI SÁNDOR, „Uti jegyzetek”, *Életképek* 3 (1845): 2:23–26, 52–55, 83–86, 114–115, 149–151; PÖM 5, 17–35, 44–77.
- 44 PAPP JÚLIA, „»Vár állott, most kőhalom...«: A *Querela Hungariae*-toposz motívumai 18–19. századi hazai romleírásokban”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 115–128.
- 45 A monda műfajának korabeli használatáról, megítéléséről, valamint a rege, mese, monda terminusok, nép- és műköltészeti kategóriák ekkor még sok tekintetben kialakulatlan, szerzőnként eltérő használatáról: SZAJBÉLY MIHÁLY, „A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában”, *Irodalomtörténet* 30 (1999): 424–440; GULYÁS JUDIT, „Népmese, bohózáti hősköltemény, tündér(rege), mythos, monda, eposz: Műfaji kétségek a *János vitéz* 19. századi recepciótörténetében”, in *Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI ÁGNES, 193–227 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005); GULYÁS, „Mert ha írunk népdalt...”, 87–90; MIKOS ÉVA, „Regeirodalom és népismeret a 19. század derekának sajtójában: A *Családi Lapok* (1852–1860)”, *Ethno-Lore* 37 (2020): 411–436.
- 46 MEDNYÁNSZKY ALOJOS, *Erzählungen, Sagen und Legenden aus Ungarns Vorzeit* (Pest: Hartleben, 1829).
- 47 MEDNYÁNSZKY ALOJOS, *Elbeszélések, regék 's legendák a' magyar előkorból*, 2 köt. (Pest: Hartleben, 1832–1834).
- 48 PULSZKY FERENC, „Népmondák”, *Athenaeum: Tudományok' és Szépművészetek' Tára* 4 (1840): 2:161–169.
- 49 TOMPA MIHÁLY, *Népregék, népmondák* (Pest: Beimel Nyomda, 1846).
- 50 IPOLYI ARNOLD, *Magyar mythologia* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1854).

a gyerekkorától, és túlnyomó részét bizonyosan a szájhagyományból, műve írása során ugyanúgy az emlékezetből felidézve, akárcsak a kortárs népi mesemondók.⁵¹

Ha mondakutató szemével is olvassuk Petőfi elbeszélő költeményét, tizennyolc-húsz olyan szövegrészt találunk, amelynek analógiája a mondahagyományból ismert, illetve amelynek mind a mese, mind pedig a monda műfaja felé van „szabad vegyértéke”. A Petőfi által megalkotott történet logikai szálán haladva az első ilyen motívum a hős ismeretlen származása, amely a tündérmesék között viszonylag ritka, a mondákban azonban messzemenően ismert. Mint az a költemény 14. énekében szerepel (a főhős személyes elbeszélésében), nevelőszülei még csecsemőként a kukoricaföldön találtak rá, és ezért kapta a Kukorica Jancsi nevet.

Noha Petőfi költészetének folklórpárhuzamairól írt tanulmányában János vitéz ismeretlen származását⁵² Berze Nagy János az *Erős János* (ATU/MNK 650A) mesetípusal⁵³ rokonítja (állatöstől származás), ám a továbbiakban mégis elsősorban antik mondákat említ példaként (a farkasanya által szoptatott Romulus és Remus; Kürosz-monda).⁵⁴ A hős ismeretlen származása kombinálva a nőstényfarkas motívumával a magyar történeti mondákban még a 20. századi folklórgyűjtések tanúsága szerint is széleskörűen ismert lehetett.⁵⁵ E hagyománykör esetenként érintkezik a hiedelemmonda-anyagban feltűnő vadleány- és vadember-hiedelemkörrel,⁵⁶ legismertebb, 18. századi forrásokra hagyatkozó szépirodalmi feldolgozása Hany Istók nyugat-dunántúli története (Jókai Mór: *A névtelen vár*). Egy nagy valószínűséggel középkori rétegzettségű dömösi mondában a Börzsönyben vadászó Nagy Lajos király a rengetegben egy szőrös testű, négykézláb járó vad fiúra talál, akit az erdőben egy farkas nevelt fel. Az uralkodó magával viszi a fiút, aki idővel megszokja az emberek társaságát.⁵⁷

A *János vitéz* keletkezéstörténete szempontjából még inkább figyelemre méltó az alföldi (kiskunfélegyházi) monda, amely Kinizsi Pál egyik katonájáról szól. E Szentmihályi Imre által a 20. század közepén több szövegváltozatban is hallott történet szerint egy, a törökök elől menekülő asszonyt megölnek a törökök, és csak a kisdede marad életben, akit az utolsó pillanatban az anya egy fa odvában rejt el. A csecsemőre egy

51 GULYÁS, „Mert ha írunk népdalt...”, 62. Petőfi mondákkal kapcsolatos olvasott ismereteinek egyedüli nyoma a Bebek-monda füleki redakciója, melyet Vályi András háromkötetes földrajzi lexikonjában olvasott (VÁLYI András, *Magyar Országának Leírása*, 3 kötet. [Buda: Universitas, 1797–1799], 1:695–696.), és amelynek feljegyzése az Ostffyasszonyfán 1839-ben készített, *Várromok* című jegyzetei között maradt fenn: PÖM 5, 151–152.

52 Mot. S331. *Abandoned child in boat (floating chest)*.

53 DÖMÖTÖR Ákos, szerk., tan., *Magyar népmesekatalógus 2: A magyar tündérmesék típusai* (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988), 370–375.

54 BERZE NAGY, „Petőfi költészetének...”, 32.

55 Típuszáma a magyar történeti mondák kézikönyvében: MZ III. A 16. *A nőstényfarkas által felnevelt hős*. MAGYAR Zoltán, *A magyar történeti mondák katalógusa: Típus- és motívumindex*, 12 kötet. [I, IIA–B, III–XI] (Budapest: Kairosz Kiadó, 2018), 3:14 (a továbbiakban: MZ).

56 MAGYAR Zoltán, *Erdélyi magyar hiedelemmonda-katalógus: Típus- és motívumindex*, 4 kötet. (Budapest: Kairosz Kiadó, 2021), 1:452–476 (a továbbiakban: MZH).

57 BOSNYÁK Sándor, *1100 történeti monda*, Folklór archívum 20 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete, 2001), 91–92.

anyafarkas talál rá, és a saját tejével szoptatva felneveli a gyermeket. Amikor a fiú felnőtt, olyan hatalmas erővel bír, hogy Kinizsi a vitézei közé fogadja, és katonaként számos alkalommal legyőzi az ellenséget.⁵⁸ Hasonló epikus szűrsé jellemez egy felső-bodrogi népmondát is, azzal a különbséggel, hogy a tatárok elől a nádasba menekült kislány egy kóbor kutya táplálja, és a fiú felnőve a tatárok elleni küzdelemben válik vidékszer- te nevezetes hőssé. A neve is sokban hasonlatos Kukorica Jancsiéra, hiszen gyermeki otthonára utalva Rétiembernek hívják a környékeliek.⁵⁹ A dunántúli Nagylókon hasonló kontextusban egy megesett királylány erdőbe kitett újszülöttjéről esik szó,⁶⁰ és a mondák szerint farkasok nevelik fel Pintyét is, Nagybánya vidékének legnevezete- sebb (román) betyárját.⁶¹ Pintyéhez hasonlóan a hős ismeretlen származásának motí- vuma több más betyármondában is feltűnik. Számos folklórszöveg szerint a legneveze- tesebb magyar törvényen kívüli, a „nemzeti betyár”, Rózsa Sándor egy grófkisasszony/ grófnő törvénytelen és kitett gyermeke, akit aztán jószívű idegenek nevelnek fel.⁶² Egy niklai monda szerint az erdőben találják meg csecsemőkorában a somogyi Fatüje Jan- kót is, aki betyárként különféle természetfeletti képességei révén lesz nevezetes.⁶³ Az édesanyjuk által eldobott ikergyermekek motívuma az alapszituációja a Bocskai család eredetmagyományának tekintett Micbán-mondának is⁶⁴ – és e példátartat még tovább folytathatnánk, ám talán ennyi is elég ahhoz, hogy nyilvánvalóvá váljon, hogy Petőfi a *János vitéz* kapcsán valami hasonló hagyományt ismerhetett.

Nem tudni a forrását (ha volt egyáltalán) az elbeszélő költemény 6. énekét teljes egészében kitöltő zsványtanya epizódnak. E részletet már említett tanulmányában – két további epizód mellett – Henszlmann Imre sem tekintette mesei jellegűnek, illet- ve eredetűnek. Mint írja:

A zsványokkai kaland nincsen a nép modorában, mert e kaland a történet mozgalmán épen semmit sem segít, más részt pedig a nép meséinek régibb hőse sohasem vonakodik, mint hősünk, zsványoktól, vagy bűvészekről vagy más gonoszoktól kincseiket elszedni. [...] Valamint a zsványokkai kaland, úgy céltalanul szurattott ide a találkozás a faze- kassal; mert hogy ez hősünknek tudtára adja az óriás ország létezését, nem elegendő az ő létezésére a költészetben. [...] János vitézben a boszorkányokkai kaland feltalálása és előadása nem cél nélküli ugyan, mert itt a mostoha bűnhődik, de minden esetre inkább művészi mint népies hangon van tartva, mert az égnek a boszorkányok halála általi ki-

58 Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma: ltsz. 7678/33–34. – Szentmihályi Imre gyűjtése, 1949.

59 FERENCZI Imre, „Bodrogszentesi mondák és legendák”, in *Néprajzi tanulmányok a Zempléni-hegyvidékről*, szerk. SZABADFALVI József és VIGA Gyula, A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 10, 271–282 (Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 1981), 272–273; MAGYAR Zoltán, *A Rétiember: Bodrogi népi elbeszélések* (Dunaszerdahely: Lilium Aurum Kiadó, 2009), 44–45.

60 LUKÁCS Miklós, „Orpheus, Romulus és Remus mondák a Mezőföldről”, *Ethnica* 6 (2003): 134–135, 134.

61 MAGYAR Zoltán, *Tatárok, betyárok, bányarémek: Folklorhagyományok Nagybánya vidékén* (Nagybánya: Teleki Társaság, 2010), 83 – Görbe István gyűjtése, 1958–1960.

62 MZ, 7:175.

63 HÁRSHÁZI István, *Niklai hagyományok* (Kaposvár: Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1978), 188.

64 MZ, 1:157–158. A Micbán-monda irodalmához: CSIKÓS Zsuzsanna, „A Micbán-történet irodalmunkban: Mese és valóság a Bocskai család eredetmondájában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 78–91.

derülése éles eszű de egyszersmind bölcsészi eszme, minőt a népnél nehezen találunk, mert a boszorkány létezését folyvást hiszi, s azért semmi szükségét arra nem érezhet, hogy a felvilágosodást, mint már bekövetkezett állapotot, képbén magasztalja. A hálásnak a temetőn semmi összeköttetése az egészszszel, miért azt méltán azon kategóriába útasítjuk, mibe a zsványokkal és fazekassali kaland tartozik.⁶⁵

A zsványokkal kapcsolatos epizód értelmezése az igazságosztó hős által megfogalmazott morális szempontok kapcsán a költemény későbbi elemzőit is elbizonytalanította.⁶⁶ Jelen tanulmány szempontjából azonban az epizód lehetséges forrásvidéke az igazán érdekes, amelyre ez esetben is legfeljebb távoli párhuzamok találhatóak. Folklorisztikai szempontú tanulmányában Berze Nagy János is jelezte, hogy ezzel analóg elemet a magyar mesékben nem talált, s mindössze egy német mesét említett közvetett párhuzamként.⁶⁷ Pedig a rablók kincséről, a rablók mesehős általi elpusztításáról egyértelműen szól a magyar népmese-repertoár is: a *Szezám, nyílj ki* (ATU 954/MNK 676), a *Negyven rabló* (ATU/MNK 954), a *Rablóvőlegény* (ATU/MNK 955) és *A molnár leánya* (ATU/MNK 956B) típusú mesékben ugyanis részben erről van szó, bár a cselekmény szűzsége jelentős mértékben eltér a *János vitéztől*. Erdei rablókról, rablók kincséről, rablógyilkos haramiák elpusztításáról azonban a meséknél is több szó esik a magyar mondakincsben, sőt a 19–20. századi, pozitív aurájú betyárhagyományoknak éppenséggel e mindenféle eszményítés nélküli hagyomány az eredeti rétege. A magyar nyelvterület ama archaikus népi kultúrájú tájegységein (például Székelyföld, Gyimes, Moldva), ahová a betyárromantika csak jelentős fáziskéséssel jutott el, még a 20–21. század fordulóján is nagy számban voltak gyűjthetők olyan mondák és balladák, melyekben a törvényen kívüli „hegyi tolvajok” még véletlenül sem a népet segítő pozitív hősök, hanem éppenséggel véreskezű, kíméletlen, önérdékű haramiák.⁶⁸ Erre utal északkelet-felföldi példák alapján már a *Magyar Simplicissimus*,⁶⁹ valamint a székelyföldi Rika-hegység kapcsán Jánosfalvi Sándor István *Székelyhoni utazás a két Homoród mellett* című műve.⁷⁰ És az 1830–1840-es években, amikor magyar földön a betyárromantika még éppenséggel kialakulóban volt (vö. Zöld Marci, Sobri Jóska), a *János vitéz* és a *Zöld Marci* írója és a George James-féle *Robin Hood* fordítója jártában-keltében még javarészt a vonatkozó folklórhagyomány e korábbi rétegét hallhatta.

65 HENSZLMANN, „A népmese...”, 365–366, 379.

66 PETŐFI Sándor, *Válogatott elbeszélő költeményei*, szerk. BADICS Ferencz, 2., olcsó kiad. (Budapest: Athenaeum, 1899), 43 (Badics Ferencnek a 6. ének 22. versszakához fűzött lábjegyzetes magyarázata); TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „A János vitéz”, in TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Humanizmus és nemzeti irodalom*, 197–230 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1966), 213–214; PÁNDI Pál, *Petőfi: A költő útja 1844 végéig* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1982), 448–449; MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Klasszikusaink (Budapest: Korona Kiadó, 1999), 22; GULYÁS, „Mert ha írunk népdalt...”, 73–76.

67 BERZE NAGY, „Petőfi költészetének...”, 32.

68 MZ, 7:791–829.

69 TURÓCZI-TROSTLER József, szerk., *Magyar Simplicissimus* [1683] (Budapest: Művelt Nép, 1956), 135–137.

70 JÁNOSFALVI SÁNDOR, *Székelyhoni utazás...*, 2:55–57, 72–75, 156–157, 169–170 (1846).

Petőfi elbeszélő költeményének 8. énekében az immár huszárnak szegődött Kukorica Jancsi a magyar sereggel eljut a tatárok országába. A regényes cselekmény eme epizódja két olyan folklórmotívumot is tartalmaz (1. és 2. strófa), melyek ilyen összefüggésben csak a mondahagyományból ismertek. A kutyafejűség képze a európai néphagyományban széleskörűen elterjedt folklórem, ⁷¹ és a magyar népi epikán kívül kivált a balkáni népek hagyományvilágában elterjedt. ⁷² Noha e motívum előfordul invariáns szövegváltozatokban is (kutyafejű törökök stb.), a magyar mondahagyományban alapvetően a tatárok kutyafejűségéről esik szó – függetlenül attól, hogy azok az 1241–1242. évi mongol invázió harcosai vagy a 16–18. században Erdélybe és Kelet-Magyarországra számtalan alkalommal betörő krími tatárok. ⁷³ A „kutyafejű tatár” mint állandósult szóösszetétel és képzet szólásoknak is részévé vált, ⁷⁴ illetve feltűnik a népi kultúrában gyerekijesztőként is. ⁷⁵

Jóval ritkább, bár korántsem társtalan a magyar folklórban az emberevő tatárokkal kapcsolatos képzet. A *Jancsi és Juliska* típusú mese (ATU/MNK 327A) mondai redakcióiban dióbélen hízlalt foglyokról és az emberevő tatárok fogságából történt szabadulásról (*A tatárok megsütött öreganyja* típus) esik szó. ⁷⁶ E narratív típus egyetlen őrségi szöveg kivételével a keleti magyar nyelvterületen terjedt el, a *János vitéz* írása idején tehát Petőfi feltehetőleg nem ismerte, magát a központi motívumot (a tatárok emberevése) azonban a dunántúli, felföldi és alföldi szövegváltozatok ⁷⁷ alapján – s mint azt a költemény is tanúsítja – igen. A Petőfi-mű hivatkozott részletéhez azok a gyimesi csángó mondaszövegek állnak legközelebb, melyek szerint az emberevő tatárok pusztán a hullákért cserébe vesznek részt a háborúban, az az ő csatadjuk. ⁷⁸ Hasonló képzet szerepel már Bonfini történeti művében is (*A magyar történelem tizedei*), amelyben a tudós humanista arról ír, hogy a kunokkal vívott háborúban a tatárok sok foglyot ejtettek, akiket megtizedeltek: minden tizedik foglyot felfaltak. ⁷⁹

A költemény 10. énekében az égig érő hegyeken átkelő huszársereg lovai meg-megbotlanak a csillagokban. Ama csillagokban, melyekről János vitéznek az a közkeletű képzet

71 MZ, 10:562. Szerepel Stith Thompson motívumindexében is: Mot. B25.1. *Man with dog's head*; Mot. B25.1.2. *Dog-headed people*.

72 FERENCZI Imre, „A magyar–horvát–szlovén folklórkapcsolat egy példája: Az eborrú törökök és a kutyafejűek (»pesoglavci«)”, in *Folklór és tradíció VI*, szerk. Kiss Mária, 99–130 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1988).

73 MZ, 4:34, 167–168.

74 BEKE Ödön, „Kutyafejű tatár”, *Ethnographia* 57 (1946): 90–91.

75 MZH, 3:293.

76 MZ, 4:171–173.

77 Uo., 4:171.

78 MAGYAR Zoltán, *A csángók mondavilága: Gyimesi csángó népmondák*, Magyar népköltészet tára 3 (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 201; MAGYAR Zoltán, *Csinódi népköltészet: Az Úz-völgyi csángók folklórhagyományja*, Magyar népköltészet tára 9 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 262; MAGYAR Zoltán, *Történetmondás és ökológiai tudás: Egy mesélő ember Farkasokpatakán*, Magyar népköltészet tára 20 (Budapest: Balassi Kiadó, 2022), 116.

79 Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei* [1496], ford. KULCSÁR Péter (Budapest: Osiris Kiadó–Balassi Kiadó, 2019), 454. Bonfini ugyanitt a tatárokról szólván többször is említi a kannibalizmusukat, továbbá azt, hogy emberi vért isznak.

jut az eszébe, miszerint: „Azt mondják, ahányszor egy csillag leszalad, / A földön egy ember élete megszakad”. E néphitadat, amelynek a narratív szövegváltozatai is gyakoriak,⁸⁰ a költői életmű további két darabjában is feltűnik, a *Felhők*-ciklusban, valamint az 1849 elején íródott *Újév napján* című versében.⁸¹ Petőfi tehát nem csupán beépítette műveibe e hiedelmet, hanem, mint arra ő maga is utalt („mondják”), azt a (népi) szóbeliségből ismerte meg.

A viszontagságos módon Franciaországba érkező magyar huszárokat (11. ének) a francia király azzal a panasszal fogadja, hogy egyetlen lányát elrabolták a törökök. E francia szálnak ugyan nincsen folklór háttere (habár a Münchhausen-történetekben elő-előkerül), az a költő közismert, franciák iránti rokonszenvéből adódik.⁸² A francia király panaszában feltűnő kincsmotívum („Kincsem vetélkedett Dárius kincsével”) szólásoknak⁸³ és exemplumoknak⁸⁴ is része, ám igazán színes szövegváltozatokban a mondahagyományban terjedt el az a képzet, hogy a mesés gazdagságáról híres és a kora újkorra már mitikus alaknak tekintett Dárius király titkos kincse a Kárpát-medence egy meghatározott helyén van elrejtve⁸⁵ (vesd össze a magyar Attila sírja hagyományával, amelyről a Tisza folyó kapcsán Petőfi is említést tett a *Lehel vezér* című, befejezetlenül maradt elbeszélő költeményében).⁸⁶ E különösen Erdélyben népszerű, több mint kéttucat konkrét helyszínre lokalizált hagyományt Petőfi publikált mondanévközlésekből is ismerhette, ugyanis az szerepel Dugonics András *Magyar Példa-Beszédek és Jeles Mondások* című műve első kötetében,⁸⁷ és a Tordai-hasadék kapcsán Téglási Ercei József is említi a *Nemzeti Társalkodó*ban közreadott erdélyi útirajzában.⁸⁸ Erdély enciklopédikusának, Benkő Józsefnek teljes egészében először 1834-ben kiadott országleírása – szintén a szájhagyomány alapján – a Gyalui-havasokban lévő cigányhavasi Dárius várához kapcsolja a nevezetes kincseket.⁸⁹ Petőfi kortársa, Pulszky Ferenc kéziratos felvidéki mondagyűjtésében a Sáros megyei Komlóskeresztes határában elrejtett, Dáriusnak tulajdonított kincsekről esik szó,⁹⁰ és ugyanezen években jegyezte fel e hagyományt az udvarhelyszéki Homoródalmási-barlang kapcsán az Erdélyt beutazó francia Auguste de Gerando.⁹¹ Továbbá Kilián István kutatásaiból tudjuk, hogy e motívum a 18. század

80 MZH, 1:94. Típuszáma: MZH A191. *Az égről lehulló csillag*.

81 BERZE NAGY, „Petőfi költészetének...”, 41.

82 Erre utalnak már a *János vitéz* korábbi elemzői is: ELEK, „Petőfi Sándor...”, 188; BERZE NAGY, „Petőfi költészetének...”, 32.

83 MARGALITS Ede, *Bácskai közmondások és szólásmondások* (Baja: Nánay Lajos, 1877), 19; VÖÖ Gabriella, *Szaván fogjuk: Erdélyi magyar szólások* (Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat, 1999), 63.

84 DÖMÖTÖR Ákos, *A magyar protestáns exemplumok katalógusa*, Folklór archívum 19 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézete, 1992), 184.

85 MZ, 8:141–143.

86 PETŐFI Sándor, *Költeményei 3 (1848–1849)*, szerk. VARJAS Béla, Petőfi Sándor összes művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 301.

87 DUGONICS András, *Magyar Példa-Beszédek és Jeles Mondások, I. rész* (Szeged: Grün, 1820), 162.

88 TÉGLÁSI ERCSEI József, „Utazások nemes Thorda vármegye also kerületének nevezetesebb járásaiban: Lupsai járás”, *Nemzeti Társalkodó*, 1837, 2:59–96.

89 BENKŐ József, *Transsilvania specialis: Erdély földje és népe* [1778], ford., tan., szerk. SZABÓ György, 2 köt. (Bukarest–Kolozsvár: Kriterion Kiadó, 1999), 1:349.

90 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Hung. 1514. IX/2. – 1840-es évek eleje.

91 GERANDO, *La Transylvanie*, 2:123–124.

közepén egy iskoladráma szövegében is feltűnik Erdélyben.⁹² Hogy Petőfi az említett művek valamelyikéből vagy a szájhagyományból tudott-e Dárius kincséről, az ma már kideríthetetlen, a *János vitéz* folklorisztikai értelmezési keretébe azonban nem csupán beleillik, hanem annak mindkét lehetséges esetben organikus része.

Berze Nagy János külön bekezdést szán okfejtésében a *zsák arany* motívumának, amelyet János vitéz a törökök legyőzését és a királykisasszony kiszabadítását követően jutalmul a francia királytól kap (15. ének), és amelyet a rablók kincsével ellentétben el is fogad. Mint írja:

Ennek is van visszhangja a népmesékben, bár a mesei párhuzam kapcsolata a *János vitéz* idevágó helyével nem oly szoros, mint a többi elemnél vagy indítéknál. Csak egyedül az *erdélyi szász* mesében van arról szó,⁹³ hogy a pap a leányát pokolból megmentő Eisenhansnak egy zsák pénzt ígér. A mese hőse – főként a *magyar* mesékben – a kincssel megtöltött zsákokat bántatlanság fejében az ördögöktől kapja,⁹⁴ egy német mesében pedig egy zsákkal az általa megölt rablók kincséből visz magával.⁹⁵

Berze Nagy okfejtése helytálló, és valószínű, hogy a zsák arany motívumát – ha az nem Petőfi saját ötlete volt – a költő a népmeseanyagból ismerhette, megjegyzendő azonban, hogy ugyanez mondamotívumként is viszonylag elterjedt,⁹⁶ esetenként népköltészeti változataként a kincssel teli bivalyőrnek.⁹⁷

A költemény 12. éneke a törökökkel vívott győztes csatáról szól. Az ütközet költői leírása esetenként már-már a *Képes Krónikába* olvasztott *Gesta Ladislai regis* (11–12. század) csataképeit idézi,⁹⁸ és e párhuzam annyiban is megfontolandó, hogy a francia királykisasszony kiszabadításának jelene lényegében egy az egyben megfeleltethető a Szent László-legenda lányszabadítási történetével. A kerlési csata kapcsán a korabeli hősénekre visszavezethető krónikás hagyomány szerint is az ütközet végén egy előkelő rangú nőt (a váradi püspök lányát / Szent László húgát / Szent Ágnes) ragadva fel a lova nyergébe, próbál elmenekülni az ellenséges sereg egyik alvezére, és a viadalt követően a *Képes Krónika* szövegváltozata szerint a kiszabadított lány még könyörög is, hogy a hős a legyőzött ellenfelet ne ölje meg⁹⁹ (ám János vitézzel ellentétben Szent László nem kegyelmez az ellenfelének).

92 KILIÁN István, „A XVII–XVIII. századi iskolai színjátszás Sárospatakon”, *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 12 (1973): 129–186, 164.

93 Feltehetőleg Josef Haltrich szász mesegyűjteményére utal: Josef HALTRICH, *Deutsche Volksmärchen aus dem Sachsenlande in Siebenbürgen* (Berlin: Springer, 1856).

94 Vö. a rászedett ördög típusú mesékkal, valamint az ATU/MNK 804B (*Templom a pokolban*) típussal.

95 BERZE NAGY, „Petőfi költészetének...”, 33.

96 MZ, 8:423. Típuszáma: MZ VIII. K 22. *Kincssel megtöltött zsák*.

97 Uo., 8:422–423.

98 „Kardcsapásokkal hasogatták a frissen beretvált kun fejeket, akár az éretlen tőköt”, GERÉB László, ford., *Képes Krónika*, Olcsó könyvtár 814 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978), 102. fejezet. Vö. „Hullottak a fejek előttök, mint a mák” (*János vitéz*, 12. ének, 16. strófa).

99 GERÉB, *Képes Krónika*, 107–108 (102. fejezet). E szövegváltozat tűnik fel az *Orosz évkönyvekben*, a Páhomije szerb deák által a 15. századi Váradon feljegyzett Szent László-legendában (HODINKA Antal,

Hasonló epikus szituációt ábrázol az a török kor mondavilágát felidéző ponyvairat, amely részét képezte Petőfi könyvtárának.¹⁰⁰ *A bajnokok Vég Gyula várában: Írattott a Hód vize parttyán* című kisnyomtatvány a Békés megyei népi/populáris epika legnevezetesebb hőstét, a Gyula várat a törökök ellen védő várkapitány, Toronyi Tamás történetét¹⁰¹ taglalja Nemes Vörös Mihály feldolgozásában.¹⁰² A helyi mondákból egybe-szerkesztett „naiv eposz” egyik epizódja Toronyi Tamás párviadala a török basa fiával, akit a várkapitány legyőz, ám nagylelkűen meghagyja az életét. A *János vitéz* vonatkozó szöveghelyének mintáját, előképét tehát e 19. századi eleji ponyvában is fellelhetjük.

Hogy Petőfi felhasználta-e elbeszélő költeményéhez a Szent László-legenda említett epizódját, az ennyi hasonlóság ellenére sem egyértelmű. Az sem tudható bizonyosan, hogy országjárása közben láthatta-e valahol középkori templomok falán ábrázolva ezt a jelenetet, azaz a Szent László-legenda falképciklusát.¹⁰³ Sejtethető ellenben, hogy nagy valószínűséggel volt a kezében a Szent László-hagyományokról szóló akkor legfrissebb tudományos mű, Podhradzky József kétkötetes munkája,¹⁰⁴ és egészen bizonyos, hogy olvasta mentora, Vörösmarty Mihály 1825-ben íródott hőskölteményét (*Cserhalom*) is,¹⁰⁵ amely a Kisfaludy Károly által szerkesztett *Aurora* 1826. évi folyamában jelent meg a lányrablást megörökítő, Michael Hoffmann által készített metszettel.¹⁰⁶ Noha Petőfi többször kinyilvánította, hogy királyokról, beleértve még Mátyás királyt is, nem kíván írni, a *Pesti Divatlap* egy 1845. évi tárcájában eperjesi emlékei között egy ott hallott, helyi Szent László-mondát is megörökített.¹⁰⁷

Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai [Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1916], 462–463, 481–483), továbbá a falképciklus bántornyai (Zala vármegye) jelenetsorán: LÁSZLÓ Gyula, *A Szent László-legenda középkori falképei* (Budapest: Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület, 1993), 175–181; MAGYAR Zoltán, „Keresztény lovagoknak oszlopa”: *Szent László a magyar kultúrtörténetben* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996), 213–216.

100 POGÁNY, *A magyar ponyva...*, 70–71.

101 MZ, 2B:56–57.

102 NEMES Vörös Mihály András, *A bajnokok Vég-Gyula várában: Írattott a Hód vize parttyán* ([Szeged], 1807). Modern kiadása: Vörös Mihály, *A bajnokok Vég-Gyula várában*, szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Gyulai füzetek 15 (Gyula: Békés Megyei Levéltár, 2005).

103 LÁSZLÓ, *A Szent László-legenda...*; MAGYAR, „Keresztény lovagoknak oszlopa”, 161–267.

104 PODHRADZKY József, szerk., *Szent László királynak és viselt dolgainak Históriaja: Oklevelekből, krónikákból és legendákból össze szedte és kiadta Podhradzky József* (Buda: Gyurián János–Bagó Márton, 1836).

105 A Szent László-téma 19. századi irodalmi recepciótörténetéről bővebben: SZILÁRD Leó, *Szent László a magyar lírában* (Pécs: Taizs Nyomda, 1926); MAGYAR, „Keresztény lovagoknak oszlopa”, 411–432.

106 Képet közli: KERNY Terézia, „Keresztény lovagoknak oszlopa”: Művészettörténeti adalékok a kerlési ütközet ábrázolásaihoz”, in LÁSZLÓ, *A Szent László-legenda...*, 213–226, 218. E metszet mintája egy vizuálisan sok tekintetben hasonló történelmi hagyomány, a hitvesét leszúró Dobozy Mihály történetét ábrázoló, 1822-ben készült festmény volt. A Dobozy-hagyomány 19. századi irodalmi előfordulásairól lásd: HERMANN Zoltán, „Magyarentod»: Adalékok a Dobozy-témához”, in *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz RUMEN István és mások, 208–219 (Budapest: Reciti, 2009).

107 NYESY Demeter, „Eperjes: Fele levél, fele nem”, *Pesti Divatlap* 2 (1845): 2:185; PETŐFI Sándor, *Levelezése*, szerk. V. NYILASSY Vilma és KISS József, Petőfi Sándor összes művei 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 634–635. Az álnéven megjelent tárcáról bővebben: FEKETE Sándor, *Meztiláb a szentegyházban: Cikkek Petőfiről és kortársairól* (Budapest: Magvető Kiadó, 1972), 95–117. A szerző azonosításával kapcsolatos kételyének ad hangot: MARTINKÓ András, „Nyesy Demeter táblabíró”, in MARTINKÓ, *Költő, mű*

A költemény 12. énekének másik, epikus részletességgel leírt csatajelenete a török basa megöléséről szól (9–14. strófa). Az egyetlen csapással kettéhasított ellenséges vezér/vitéz motívuma a hazugságmese, nagyotmondó történetek szövegvilágát¹⁰⁸ idézi, és nagy valószínűséggel innen eredhet,¹⁰⁹ azonban érdemes megemlíteni, hogy a török kor mondavilága és a heraldika képi világa is tartalmaz megközelítőleg hasonló motívumot. A törökfejes címerek (Cserei-, Csáky-, Dombay-, Ugron-címer stb.) mondai olvasata szerint az ellenséges vitéz feje azért szerepel ott, mert a családős egyetlen csapással lemetszve a fejét ölte meg török ellenfelét. A Dózsa család címerében látható véres kéz motívuma hasonló hagyományt jelez: a nemzetség őse egyetlen csapással vágta le egy török bajnok kezét, jutalmul e nevezetes tett is megörökítésre került a királytól kapott nemesi címerben.¹¹⁰

Az ellenséggel vívott véres csata motívumregiszterét gazdagítja a törökök kiontott vérének már-már apokaliptikus képe:

Izzadott a török véres verítéket,
Tőle a zöld mező vörös tengerré lett.
(12. ének, 11. strófa)

A csatahely mellett volt egy jókora tó,
Tiszta szőke vizet magába foglaló.
De piros volt az most, mert a magyar sereg
Török vértől magát vizében mosta meg.
(13. ének, 3. strófa)

A legyőzött ellenség véréből vöröslő mező/tó/folyó valószínűleg az antik időkig visszavezethető toposz, és a folklórban különösen a mondahagyomány részeként elterjedt.¹¹¹ A törökök kapcsán is számos helyi előfordulását regisztrálta a folklórkutatás,¹¹² és a népi kultúrába való beágyazottságát jelzi, hogy nemcsak a történeti mondáknak, hanem a harmadik világháborúról szóló különféle eszkatologikus hagyományoknak/jövedelmeknek is integráns része.¹¹³ Ugyanitt egy másik szöveghely (12. ének, 12. strófa) hegyre emelkedett török holttestekről tesz említést, amelyre példát ugyan a török kor mondavilágában nem találni, hasonló motívum azonban fellelhető: a szentgotthárdi és

és környezet, 107–167. Magunk Fekete Sándor gondolatmenetével értünk egyet: MAGYAR Zoltán, *Petőfi a Felvidéken* (Dunaszerdahely: Lilium Aurum Kiadó, 2000), 77–81. Ugyanitt Petőfi Vak Béla királyról is közölt egy helyi mondaként megismert történetet.

108 KOVÁCS Ágnes és BENEDEK Katalin, szerk., tan., *Magyar népmesekatalógus 8: A magyar hazugságmese katalógusa* (Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1989).

109 Bognár Péter az általa idézett 17–18. századi hazugságversek között ilyen motívumot nem említ: BOGNÁR, „A János vitéz...”.

110 MZ, 1:167–168.

111 MZ, 4:30–31. A motívum Petőfi itt tárgyalt művében még egy további alkalommal is feltűnik, a határt őrző óriás megölése kapcsán: 19. ének, 21. strófa.

112 MZ, 4:225.

113 Uo., 4:527.

a zentai csata narratív hagyományai között egyaránt hangsúlyosan szerepel, hogy az elesett ellenséges harcosok tetemeiből híd, illetve sziget létesült, elzárva a régi folyómedert (a Rába és a Tisza folyók vizét).¹¹⁴ E török–tatár vonatkozások kapcsán már Elek Oszkár is szükségét érezte megjegyezni, hogy a mesei cselekménybe e szövegrészek révén „a nagy történelmi emlékek” is beleszövődnek, miáltal Petőfi e fejezetekben „népmeséinknek történelmi háttérükben nagy is specifikus *nemzeti elemei* után indult”.¹¹⁵ Másként fogalmazva: merített a magyar történetimonda-hagyományból.

A költemény 19. énekének úgynevezett fazekasjelenete (6–13. strófa) ismét olyan sajátos, kétrarcú epizód, amelynek mesei és mondai értelmezése is lehetséges. Henszlmann Imre már többször idézett tanulmányában a mesei történet szempontjából magáért való, felesleges epizódnak,¹¹⁶ Berze Nagy János ellenben a mesei cselekmény organikus részének tartotta, rokonítva az *Erős János* mesetípust (ATU/MNK 650A) erőpróbáival.¹¹⁷ Legutóbb Gulyás Judit foglalkozott e jelenettel, rámutatva arra, hogy a mesei cselekmény dinamikája szempontjából igenis fontos szerepe van a fazekas ama információközlésének, hogy ha János vitéz továbbmegy az óriások országába, a vándorútján aztán már visszafordíthatatlan határátlépést követ el. Mint azt Propp funkcióelemzésére utalva Gulyás írja: „a halálvágtyól vezérelt hős számára azonban pontosan ez az adekvát útbaigazítás, s belépve az óriások birodalmába, végérvényesen átér oda, ahonnan valóban nincsen visszatérés a korábban megjelenített falusi életképek világába”.¹¹⁸

A fazekas sárba ragadt szekerének kirántása azonban ismét egy olyan motívum, amely fölött a legtöbb elemző figyelme átsiklott. Ilyen erőpróbát ugyanis a fent említett mesetípus egyik általunk ismert szövegváltozata sem tartalmaz, ellentétben a monda-hagyománnyal, ahol mindez integráns folklóelem.¹¹⁹ Önálló narratívítusként tűnik fel a különféle helyi, nagy erejű személyekre reflektáló mondákon kívül II. Rákóczi Ferenc fejedelem mondakörében,¹²⁰ továbbá a sokáig Petőfi barátjának számító, Gömörben mondahőssé váló Tompa Mihályról fennmaradt népi elbeszélésekben.¹²¹ S ez az a pont, ahol az elemzésben már nemcsak a lehetséges források és költői impulzusok után kutatva érdemes visszanézni az időben, hanem ahonnét előre tekintve is nyílik perspektíva, Arany János *Toldijának* epikus karakterébe ugyanis a két évvel korábban megjelent *János vitéz* vonatkozó részlete is beépült.¹²²

Az óriások földjére lépő János vitézt próbatételek sora várja (19–20. ének), melyekből mindannyiszor győztesen kerül ki. A költemény történetkezelése első pillantásra

114 Uo., 4:225–226. Vas megyei és bácskai hagyományok.

115 ELEK, „Petőfi Sándor...”, 188.

116 HENSZLMANN, „A népmese...”, 379.

117 BERZE NAGY, „Petőfi költészetének...”, 33.

118 GULYÁS, „*Mert ha írunk népdalt...*”, 76.

119 MZ, 3:180.

120 FERENCZI Imre, „Rákóczi alakja az abaúj-zempléni néphagyományban”, *Ethnographia* 71 (1960): 389–436, 394.

121 KOVÁCS Kálmán, „»Mit mond az agg rege«: Tompa Mihály mondafeldolgozásai”, *Studia Litteraria* 1 (1963): 69–81.

122 A *János vitéz Toldira* gyakorolt hatásáról: HÁRMOS Sándor, „Petőfi *János vitéz*ének hatása Arany *Toldijára*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 22 (1912): 131–151; NAGY Sándor, „A *János vitéz* és a *Toldi*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 24 (1914): 171–195.

ez esetben is mesei, valójában azonban mindössze egyetlen olyan mesetípus vonható e körbe (ATU/MNK 1137. *Polyphemos*), amely maga is az antik eposzi előzmények (*Odüsszeia*) mesei leképeződése. Az óriások letűnt koráról és világáról, a mitikus előidők e teremtményeiről ez esetben is a mondahagyomány árul el többet, sőt, túlzás nélkül állítható, hogy a magyar óriás-hagyománykör/hiedelemkör nemzetközi összehasonlításban is rendkívül változatos és gazdag.¹²³ Részét képezi a csellel megölt óriásokról szóló hagyomány éppúgy,¹²⁴ mint – Erdélyben széleskörűen – az óriások kövésének motívuma,¹²⁵ sőt még az óriásszúnyog képzete is, amelyről a gömöri Hubón és a dél-erdélyi Alsórákoson egyaránt meséltek.¹²⁶ Az országuk határát őrző óriás leleményes megölése egy mezőségi népmondában lényegében a *János vitéz* vonatkozó szövegrészével megegyező módon szerepel,¹²⁷ és a Dávid és Góliát történet (1Sám 17,40–57) parafrázisaként, de sejthetőleg még inkább a Petőfi-mű vonatkozó helyének folklorizációjaként az említett Alsórákoson egy olyan emberről meséltek, aki – miután az óriások kövésre akarták őt kényszeríteni – egy szikladarabbal úgy meghajította egyiküket, hogy az holtan terült el, mire a többiek elismerték vezérüknek az embert.¹²⁸ Mivel magában álló folklórszöveg, az említett mezőségi monda valószínűsíthetően a *János vitéz*ből ered.

Az embereket segítő óriásokról szóló mondák a fentieknél nagyobb arányban tűnnek fel a hagyománykörben. Az óriásoktól kapott varázssíp motívuma (20. ének, 20–22. strófa) ugyan jellegzetes népmeselem,¹²⁹ ám nem az óriásokkal összefüggésben, és Petőfi költői innovációja a boszorkányokat elpusztító óriásokról szóló epizód is (21. ének, 10–21. strófa); ilyen hagyomány sem a magyar mese-, sem a mondarepertoárban nem ismert. Részét képezik ellenben a mondai tradíciónak a folyami átkelést segítő óriásról szóló történetek,¹³⁰ melyek szinte egytől egyig az óriásnak mondott „révész”, Szent Kristóf középkori legendájára mennek vissza,¹³¹ akit – mivel az úton járóknak és a pestisben szenvedőknek volt a védőszentje – gyakran festettek meg a templomok külső falán hatalmas méretben.¹³²

123 MZ, 9:48–76; 11:335–348; MAGYAR Zoltán, „A mitikus előidők teremtményei: Óriásokról szóló mondák a magyar folklórban”, *Erdélyi Múzeum* 80, 2. sz. (2018): 53–65.

124 MZ, 9:63–65.

125 Uo., 9:51.

126 Uo., 9:63.

127 MAGYAR Zoltán, *Mezőségi népmondák*, Magyar népköltészet tára 13 (Budapest: Balassi Kiadó, 2012), 455.

128 Magyar Zoltán kéziratosszerű gyűjtése, 2010.

129 Szórványos hiedelemmondai előfordulása a patkányküldő emberről szóló hiedelemkörben: MZH, 2:455–456.

130 KÁLMÁNY Lajos, *Szeged népe*, 3 köt. (Arad–Szeged: Réthy–Bába, 1881–1891), 2:148; 3:173; MAGYAR Zoltán, *Népmondák Erdély szívében: Alsó-Fehér megye mondahagyománya*, Magyar népköltészet tára 8 (Budapest: Balassi Kiadó, 2008), 346; MZ, 9:60.

131 BÁLINT Sándor, *Ünnepi kalendárium II* (Budapest: Szent István Társulat, 1977), 90–91. Vö. MZ, 5:463. Néprajzi irodalmához: VASVÁRI Zoltán, „Szent Kristóf a magyar néphagyományban”, in *„Madaradnak fogadj engem...”: Tanulmányok Lengyel Ágnes tiszteletére*, szerk. VASVÁRI Zoltán, 191–202 (Balassagyarmat: Palóc Múzeumbarátok Egyesülete, 2021).

132 Ama középkori hiedelem szellemében, hogy aki a képet meglátja, az az ember aznap nem hal meg, mivel a szent megoltalmazza őt.

Noha a boszorkány alakja ártó szándékú, negatív szereplőként számos tündérmeisében szerepel, a *János vitéz* „boszorkányképe” alapvetően más, ugyanis az elbeszélő költeménybe szőtt vonatkozó motívumok, a gonosz, boszorkányos mostohaanya¹³³ kivételével, a hiedelemmondák világából vették. Ilyen mondákat Petőfi bárhol hallhatott, és bizonyára hallott is nem egy esetben, hiszen mindez a tradicionális közösségi ismeretanyag funkcionáló része volt a Kárpát-medencében még másfél száz év múltán is egy archaikus népi kultúrájú vidékeken (a passzív tudás része pedig voltaképpen mindenhol). A *János vitéz* 21. énekébe (3–13. strofa) a boszorkánymulatság hiedelemköreinek egyes narratív elemei vannak beemelve. Lényegében minden, Petőfi által említett motívumnak megtalálni a hiedelemmondai párját, lásd: éjféli boszorkánymulatság; a mulatságra seprűnyélen repülő boszorkányok; az ország közepén tartott boszorkánymulatság (vö. Szent Gellért-hegy); barlangban mulatozó boszorkányok; a boszorkányok nagy üstben főzött undok étke.¹³⁴ A gonosz mostohaanya boszorkánnyá alakulása¹³⁵ azonban ismét csak mesei funkció morfológiai értelemben, amely arra szolgál, hogy a hős kedvesének életét megnyomorító (annak halálát okozó) negatív szereplőt is elérje a méltó végzete. Ez a „metamorfózis” megfigyelhető számos tündérmesében is olyan formában, hogy a gonosz asszony eredendően sötét jelleme és természetfeletti képességei csak a mesei cselekmény előre haladtával válnak nyilvánvalóvá.

Henszlmann Imre a mesei cselekmény szempontjából disszonáns jelenetnek tekintette a költemény 22. énekét alkotó temetői epizódot is. A temetőben alvás mélylélektani értelmezési kísérletei¹³⁶ e dolgozat témáján kívül esnek, ezért itt csak magát az epikus szituációt és háttérrel szükséges rögzíteni,¹³⁷ amely ezúttal is egy vagy több hiedelemmondából van átemelve. A sírokból éjjelkor¹³⁸ kiemelkedő fehér ruhás kísértetek,¹³⁹ a holt és elkárhozott lelkek éjszakai temetői mulatozása¹⁴⁰ ugyanúgy része a magyar néphitnek (és hiedelem-elbeszéléseknek), mint a holtak birodalmába illetéktelenül belépő földi halandó megbüntetése¹⁴¹ (ez esetben csupán annak szándéka, kísérle-

133 Mot. G205. *Witch stepmother*; Mot. P282. *Stepmother*; Mot. G204. *Girl in service of witch*; Mot. S322.4.2. *Stepmother orders stepdaughter killed*.

134 BIHARI Anna, *Magyar hiedelemmonda katalógus – A Catalogue of Hungarian Folk Belief Legends*, Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához 6 (Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1980), 80–82; MZH, 2:224–242.

135 DÖMÖTÖR és KERÉNYI, „A János vitéz...”, 378.

136 PÁNDI, *Petőfi: A költő útja...*, 459–460; GULYÁS, „Mert ha írunk népdalt...”, 76–77. A szakirodalomban az is felmerült, hogy az értelmezés során ez esetben a honfoglalás előtti hősénekek „hősi álom” motívuma is figyelembe veendő. DEMÉNY István Pál, *Kerekes Izsák balladája* (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1980), 47–58; DEMÉNY István Pál, *A magyar szóbeli hősi epika* (Csikszereda: Pallas-Akadémiai Könyvkiadó, 1997), 170–174; MAGYAR, „Keresztény lovagoknak oszlopa”, 299–313.

137 A temetői jelenet irodalmi értelmezése és beillesztése a mű egészébe: SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*, Osiris irodalomtörténet (Budapest: Osiris Kiadó, 2021), 67–84.

138 MZH, 1:218, 220–221, 237–240.

139 MZ, 1:195–196.

140 MZH, 1:214, 229–230.

141 Uo., 1:229. Típuszáma: MZH D103. *Gyilkos szándékú kísértet*. Közvetve e képzet népköltészeti megfogalmazása *A halott völgyény* mese- és hiedelemmonda-típus (ATU/MNK 365; MZH B56.), valamint *A halot-*

te), továbbá az, hogy az ártó földöntúli erők éjjeli hatalmának az első kakaskukorékolással érkező hajnal vet véget.¹⁴²

A Tündérország kapujába érkező János vitézt újabb három emberfeletti kihívás és próbatétel várja (25. ének). A kapuőrző természetfeletti erejű állatok és szörnyek legyőzése a mesei hármasságot is megfogalmazó jellegzetes meseelem, a sárkányölés Petőfi által leírt módja azonban viszonylag ritka a tündérmesékben. Igaz, a mondákban is az, bár néhány erdélyi szövegváltozata egyértelműen arra utal, hogy organikus szájhagyományként terjedt el. A bethleni Bethlen-cimer egyik mondai változata szerint egy kanászlegény vállalkozik arra, hogy elpusztítsa a vidéket rettegésben tartó sárkányt. Hét rend szurokkal összeragasztott csepűruhát ölt magára páncél gyanánt, és úgy indul a sárkány búvóhelyére. Amikor a szörnyeteg megpillantja a csepűruhába öltözött kanászt, egyből bekapja őt. Mivel a vastag csepűruha megvédi őt a harapástól, a kanászlegény a magával vitt késsel lyukat vág a sárkány hasába, megkeresi a szívét, és szíven szúrja, majd kihasítva a bőrét, kibújik a megdőglött szörnyetegből.¹⁴³ A közeli Erdélyi-Erdőháton a motívum egy másik adaptációja maradt fenn: három rabló azzal a feltétellel kap kegyelmet, hogy megölik a vidék népét rettegésben tartó sárkányt. A rablók fából egy kecske alakú, üreges építményt készítenek, abba bebújnak, és amikor e „trójai” fakecskét elnyeli a fenevad, belülről halálra szurkálják a szörnyeteget.¹⁴⁴ Ezeket az észak-erdélyi mondaváltozatokat persze 1844-ben Petőfi – lévén, hogy nem járt még azon a vidéken – nem ismerhette, hasonló történeteket azonban a Királyhágótól nyugatra fekvő országrészekben nagy valószínűséggel igen.

A *János vitéz*ről szóló tanulmányában Elek Oszkár annak a véleményének ad hangot, hogy a „tündérsziget leírása a magyar költészet legragyogóbb rajzai közül való”.¹⁴⁵ Tündérország, a tündérek birodalma hasonlóképpen plasztikus, részletgazdag jellemzésére csak elvétve találni példát a magyar mese- és mondaanyagban. A mesékben azért nem, mert például a tündérmesének nevezett alműfajban is valójában mindössze néhány típus szól a tündérek földjéről, illetve tűnnek fel benne e természetfeletti lények, valamint nevesítetten is a királynőjük (ATU/MNK 400. *A hattýúnő*; MNK 400A*. *Árgirus*; MNK 400B*. *Világszép asszony*; MNK 400C*. *Világhírű Kis Miklós*), a mondákban pedig – műfaji sajátosságánál fogva – a különféle (adott esetben: leíró) motívumok a rövidebb epikus kifejtés miatt koncentrált formában csak elvétve találhatók. Ráadásul a *János vitéz*ben Tündérország kapcsán több olyan meghatározó motívum is feltűnik, melyeknek a magyar folklórban csak közvetett formában van analógiája: tündérsziget (Mot. F213. *Fairyland on island*); tündérszigetre utazás (Mot. F302.1. *Man goes to*

tak miséje típusú hiedelemtörténet tabusértőkről szóló szövegváltozatai. KÖRNER Tamás, „Mutatvány a készülő magyar hiedelemmonda-katalógusból: B) A halál és a halottak”, *Ethnographia* 81 (1970): 55–96, 78; MZH, 1:162–163.

142 MZH, 4:73.

143 MAGYAR Zoltán, *Erdélyi népmondák*, 2 köt. (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 2011), 2:271–272; MZ, 3:164. Típuszáma: MZ III. B 92. *A kanász csepűruhája*.

144 KÁDÁR József, *Népi csodás történetek, hiedelmek és szokások* [1892], szerk., tan. Kiss Ferenc (Szamosújvár: Pro-Armenia Alapítvány, 2000), 99–100.

145 ELEK, „Petőfi Sándor...”, 190.

fairyl and marries fairy).¹⁴⁶ E motívumok kapcsán merült fel a szakirodalomban a kelta és antik mitológiai párhuzamok kérdése,¹⁴⁷ melyek forrását Petőfi olvasmányél-nyei között érdemes keresni. Részben e sorba illeszkedik a tündérek királyválasztá-sának motívuma is (Mot. F252.1.1. *Fairies elect king*), bár megjegyzendő, hogy az a ma-gyar mesékben is elterjedt: a közrendű mesehőst (legkisebb szegény fiút) Tündér Ilona házastársaként a tündérek királyává koronázzák.¹⁴⁸

A tündérek szigetének részletes leírása (az elbeszélő költemény 26. éneke) teljes kö-rűen ez esetben is csak a magyar mondahagyomány felől közelítve, annak ismeretében értelmezhető. A néhány, egymással lazán összefüggő, „szigetszerű” mesetípussal ellen-tétben a magyar tündérmondák kiterjedt, színes és részletgazdag rendszert alkotnak,¹⁴⁹ még ha azt többnyire mozaikcserepekként kell is összerakni. Leginkább koncentrált formában a 19. századi székelyföldi mondagyűjtésekben¹⁵⁰ található. Ilyen „mozaikcse-rép” (motívum) a tündérek szigete is, amely – jóllehet tavi és tengeri tündérekről szór-ványosan a magyar folklórban is esik szó – igazán költői formában egy folyami sziget, a Csallóköz kapcsán tűnik fel a tudatos, szervezett magyarországi folklórgyűjtések hajnalán, a 18–19. századi rétegzettségű folklórszövegekben.¹⁵¹ A Pozsonyban többször is megforduló, ott huzamosabb ideig tartozkodó¹⁵² Petőfi alkalmasint akár hallhatta is a környékbeli magyaroktól ezeket a történeteket. Trencsényi-Waldapfel Imre a mito-lógiai motívumokkal történő összehasonlítást követően arra a következtetésre jutott, hogy a *János vitéz*ben szereplő Tündérország a halottak birodalma, az „üdvözült halot-tak” szigete,¹⁵³ mely allegorikus értelmezés nem állt távol Petőfitől, és a mű egészére is érvényes lehet, ám a műértelmezés részleteiben számos esetben akár félre is vezethet.

A költemény 26. énekében sorjázó folklórmotívumok olvasata ugyanis alapvető-en mondahagyományként értelmezhető, olyan epikus folklórszövegek sorának, me-lyeknek eredetmagyarázó jellegük van. A szőke tündérlányok¹⁵⁴ aranyhajának motívu-ma¹⁵⁵ kincsmondaként is viszonylag elterjedt. Kivált a Csallóközben és az Ipoly középső folyása mentén mesélték, hogy a folyami homokban található aranypor a tündérek hajából kifésülve került oda, illetve, hogy a földben rejtőző aranyerek a tündérek el-

146 DÖMÖTÖR és KERÉNYI, „A *János vitéz*...”, 378.

147 TRENCSENYI-WALDAPFEL, „A *János vitéz*”, 222–226; ACÉL Zsolt, „Elbeszélés és élettörténet Petőfi Sándor *János vitéz* című művében”, *Forrás* 41, 6. sz. (2009): 3–37.

148 Az ördögösfüzesi mesemondó, Hideg Anna egyik közelmúltban feljegyzett, *Tündér Ilona* című meséjében is így végződik a történet (Magyar Zoltán kéziratok gyűjtése, 2022).

149 MZ, 9:76–154; MZH, 1:525–629.

150 Például: ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*, 6 kötet. (Pest–Budapest: Ráth Mór Bizománya, 1868–1873).

151 IPOLYI, *Magyar mythologia*, 65; IPOLYI Arnold, *A tengeri kisasszony: Ipolyi Arnold kéziratok folklórgyűjteménye egész Magyarországról 1846–1858*, szerk. BENEDEK Katalin, Magyar népköltészet tára 6 (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 136–137, 144–145.

152 MAGYAR, *Petőfi a Felvidéken*, 24–37, 43–61.

153 TRENCSENYI-WALDAPFEL, „A *János vitéz*”, 226. Utóbb Gulyás Judit is e mellett az értelmezés mellett foglalt állást: GULYÁS, „*Mert ha írunk népdalt...*”, 70–71.

154 Vö. MZ, 9:77.

155 Uo., 9:77.

hullajtott hajszálai.¹⁵⁶ Még oly látszólag ritka motívumnak, mint a tündérek könnycseppjeiből keletkező gyémánt (3. strófa) is akad folklórpárhuzama: máramarosi hagyomány szerint az ottani hegyekben található vadgyémántok egy szerelemcsalódott tündér könnycseppjei.¹⁵⁷ Benedek Elek szülőföldjén, az erdővidéki Bibarcfalván pedig arról meséltek, hogy az ottani várhegy oldalában sarjadó gyöngyvirágok eredete függ össze a tündérek könnyeivel.¹⁵⁸ A magyar néphagyományban számos természeti jelenség keletkezését is a tündérekkel hozták összefüggésbe: noha a szivárvány Petőfi általi eredetmagyarázata (5. strófa) a magyar folklórszövegekben nem tűnik fel, e csodás természetfeletti lényeknek tulajdonított egyéb aetiologikus változatok a Csallóközben és az erdélyi Mezőségről egyaránt ismertek.¹⁵⁹

A költemény utolsó, 27. éneke János vitéz Tündérországra beteljesülő boldogságát beszéli el. Már Berze Nagy János is utalt arra, hogy a főhős újra fellelt (feltámadt) Iluskája a mesei/mondai Tündér Ilona népi megfelelője, jelezve, hogy az Ilona név a magyarokon kívül a román és orosz mesékben (Ileana, Jelena) örvend hasonló közkedveltségnek.¹⁶⁰ A tündérek országában az élet vizébe dobott, sírról szakított rózsaszál jelenete pedig már olyan, Petőfi által megkomponált befejezése a történetnek, amelyben az egyetemes mesei és mitológiai motívumok¹⁶¹ ötvöződnek a költői képzelettel.¹⁶²

Jelen tanulmányban a felsorolt példák alapján annak megvilágítására tettünk kísérletet, hogy Petőfi *János vitéz* című művének létrejöttére az irodalmi és közköltészeti előképeken kívül a folklórhagyományok közül nemcsak a magyar népmesehagyomány hatott, hanem legalább annyira, sőt, véleményünk szerint még nagyobb arányban is a mondák világa. Azok a népmondák (mondatípusok és mondamotívumok), melyek a jelenleg ismert magyar folklórrepertoár alapján tematikailag és tipológiailag egybevetethetők voltak az elbeszélő költemény vonatkozó szövegrészeivel, és amelyeket Petőfi vagy bizonyosan ismert, vagy legalábbis – közvetett vagy közvetlen módon – ismerhetett. Reményeink szerint a felsorolt példák és szempontok tovább árnyalhatják a *János vitéz* lehetséges forrásairól kirajzolódó összképet, további kulcsot adva e mű kultúrtörténeti beágyazottságához és mélyebb megértéséhez.

156 Uo., 9:96, 152.

157 P. SZATHMÁRY Károly, „A Tisza bölcsője: Második rész, 5–6. kirándulás”, *Vasárnapi Ujság* 11 (1864): 174–175, 182–183.

158 KISGYÖRGY Zoltán, *Háromszéki vartúra-kalauz* (Barót: Tortoma Kiadó, 2008), 186; MAGYAR Zoltán, *Erdővidéki népmondák* (Barót: Tortoma Kiadó, 2011), 213.

159 MARCELL Béla, *A Csallóköz hiedelemvilága* (Dunaszerdahely: Gyurcsó István Alapítvány, 1994), 12; ZSIGMOND Győző, *Égítést és néphagyomány: Égítéstmagyarázás a romániai magyaroknál*, Magyar névtani dolgozatok 198 (Csíkszereda: ELTE Magyar Nyelvtudományi Intézet, 1999), 135.

160 BERZE NAGY, „Petőfi költészetének...”, 38.

161 Mot. E631.1. *Flower from grave*; Mot. E711.2.2. *Soul in flower*; Mot. F162.6.2. *Lake with water of life*; Mot. E80. *Water of life. Resuscitation by water*.

162 DÖMÖTÖR és KERÉNYI, „A János vitéz...”, 377.